

ЛЮДИНА В СИСТЕМІ МАНІПУЛЯТИВНИХ ПРОЦЕДУР: РИТУАЛ ТА ЕТИКЕТ

Статья посвящена проблемам исследования механизмов манипулятивного влияния на сознание и поведение человека. Вниманию предлагаются такие информационно-коммуникационные технологии, как ритуал и этикет.

Ключевые слова: манипуляция, этикет, ритуал, моральная норма, регламентированное поведение.

Статтю присвячено проблемам дослідження механізмів маніпулятивного впливу на свідомість та поведінку людини. До уваги запропоновано такі інформаційно-комунікаційні технології, як ритуал та етикет.

Ключові слова: маніпуляція, етикет, ритуал, моральна норма, регламентована поведінка.

The article is devoted the problems of research of mechanisms of manipulating influence on consciousness and conduct of man. Into account such are offered informatively communication technologies as ritual and etiquette.

The keywords: manipulation, etiquette, ritual, moral norm, regulated conduct.

У сучасному суспільстві постмодерну набуває актуальності використання маніпулятивних методів у різних галузях господарського й суспільного життя. Маніпулювання особистістю стало звичним явищем повсякденності, економічної конкуренції та політичної боротьби. Цей процес і призвів, власне, до появи в суспільстві особливого психотипу – «одновимірної людини», яка, на думку французького філософа Герберта Маркузе, цілком підпорядкована керівництву, нехтує власним часом, здоров'ям, силами для здійснення своєї кар'єри та корпоративних завдань.

Затребуваність дослідження механізмів маніпулятивного впливу на погляди, переконання, ідеї й бажання людей сьогодні важко поставити під сумнів. Прийоми та методи маніпуляції масовою свідомістю різноманітні й постійно оновлюються. Соціальні психологи одностайні в тому, що маніпуляція позбавляє особистість свободи набагато більшою мірою, аніж пряме позбавлення свободи.

Дослідження проблеми меж маніпуляції свідомістю особи було започатковане ще кілька тисячоліть тому. Свідченням цього служать багато постулатів античної філософії, зокрема в ученнях Сократа, Платона та Арістотеля. Так, на думку Платона, маніпуляція, хоча і є одним із явищ навколишньої дійсності, але одночасно це унікальність, оскільки вона – практично єдиний засіб, який дозволяє підпорядкувати волю людини і вселити її не лише певний спосіб мислення, але й спонукати її до здійснення конкретних дій без явного насильницького примусу: «Мистецтво переконувати суттєво відмінне від усіх інших мистецтв, оскільки воно змушує усіх їх рабськи служити собі добровільно, а не насильно, воно набагато краще за всі

мистецтва» [1, с. 75].

Г. Франке, німецький соціолог, автор однієї з перших книжок з маніпуляції «Людина, якою маніпулюють», дав таке визначення цього поняття: «Психічний вплив, який здійснюється таємно, а відповідно, не на користь тим особам, на яких він спрямований < > він не лише підштовхує людину робити те, чого хочуть інші, а й змушує її хотіти робити це» [2, с. 19].

С. Кара-Мурза в роботі «Маніпуляція свідомістю» виділяє такі головні родові ознаки маніпуляції. По-перше, маніпуляція – це вид психологічної дії, а не фізичне насильство. Мішенню будь-якого маніпулятора є психічні структури людської особи [3]. По-друге, маніпуляція – завжди прихована дія, факт якої не має бути зафіксований об'єктом маніпуляції. Як відзначає Г. Шиллер, «...для досягнення успіху маніпуляція повинна залишатися непомітною. Успіх маніпуляції гарантовано, коли той, що маніпулює, вірить, що все відбувається природно й неминуче. Коротше кажучи, для маніпуляції потрібна фальшива дійсність, у якій її присутність не відчуватиметься» [4, с. 42]. По-третє, маніпуляція вимагає значної майстерності й знань. По-четверте, для процесу маніпуляції характерне ставлення до людей, свідомістю яких маніпулюють, не як до осіб, а як до об'єктів або речей.

Маніпуляцію також визначають як частину технології влади [3, с. 15]. Отже, різноманітні технології психологічної дії (спрямовані на досягнення певного емоційного стану) дозволяють маніпулювати свідомістю більшості суспільства, створюючи необхідний соціальний клімат для досягнення поставленої мети.

Одними із таких **маніпулятивних** процедур, які здійснюють свій вплив на свідомість та поведінку людини, є ритуал та етикет.

Упродовж існування людства поведінка людини була варіативною й різноманітною. Вона підкоряється нормам, виробленим у суспільстві, і тому в більшості випадків узгоджується з певними стандартами. Система традицій, які виявляються за допомогою звичаїв, ритуалів, обрядів, що, як правило, демонструють себе у вигляді сталих моральних спонукань, переваг і звичок і стають, власне, особливістю певного соціуму, здійснюють свою маніпулятивну дію, спрямовану на формування прийнятних норм поведінки в певному соціальному середовищі, а також своєрідними стандартами, навіть шаблонами. Вони акумулюють у собі соціальний досвід, закріплений поколіннями шляхом постійного використання їхніх основних ідей, які виявляються у вигляді своєрідної мови – системи знаків (правил поведінки, етикету, ритуалів, жестів, міміки, словесних формул тощо).

Регуляція в соціальній сфері містить у собі широкий спектр взаємодії між різними спільнотами, прошарками й групами та має багаторівневий характер взаємин у цій системі. Існує взаємодія як правових нормативних регуляторів, так і традиційних настанов.

Саме тому слід звернути увагу на посилення значення ритуалу та етикету як соціальних регуляторів, якими просякнуті як економічна сфера, так і побутова, повсякденна.

Регулятивний характер стереотипів наближає їх до поняття соціальної норми – базової категорії теорії соціального контролю [5, с. 6]. Кожне суспільство виробляє свої моральні норми, за допомогою яких здійснюється стандартність поведінки для

певних ситуацій. Основними рисами норми є обов'язковість для кожної окремої людини, масовість, колективність виконання. Моральна вимога, виражена у вигляді норм, віддзеркалюється в моральній свідомості у вигляді відповідних правил, заповідей. Моральною свідомістю моральна норма формулюється у вигляді **примусу**, який однаково звернений до всіх людей, дотримання якого є обов'язковим у будь-яких випадках. Таким чином, моральна норма є формою моральної вимоги, що виступає в двоякому виді – як елемент моральних відносин і як форма моральної свідомості.

Розглядаючи ритуал як маніпулятивну процедуру, слід зазначити, що він є колективною, масовою дією, що припускає наявність тісного та нерозривного зв'язку між індивідом і соціумом. У ньому індивід не сприймається незалежним, а набуває особливої сили, що впливає з усвідомлення свого зв'язку з природою, космосом і колективом.

Функціями ритуалу, які здійснюють маніпулятивний вплив, є узагальнення й каналізація соціального досвіду, стандартизація й класифікація, створення когнітивної й ціннісної системи координат, створення механізмів поведінки в нестандартних ситуаціях.

Особливої уваги заслуговують праці французького філософа, історика ідей постструктуралістського напрямку, одного із найвидатніших й найоригінальніших сучасних мислителів Франції Мішеля Фуко [6], що, виявляючи структури створення дискурсу влади, властиві класичній епосі, описував їх у ритуалах страти. Мислитель відзначав при цьому особливу комунікативну спрямованість ритуалу: «Ритуал визначає кваліфікацію, якою повинні володіти мовці... ритуал визначає жести, поведінку, обставини й всю сукупність знаків, які повинні супроводжувати дискурс; він, нарешті, фіксує передбачувану або надану дієвість слів – їх вплив на тих, до кого вони звернені, і межі їх примусової сили. Релігійні, юридичні, терапевтичні, а також частково – політичні дискурси невідривні від від такого виконання ритуалу, який визначає для суб'єктів одночасно їх особливі властивості й відведені їм ролі» [7].

Чимала кількість здійснених наукових розвідок дозволяють розглядати ритуал як форму символічного мислення, маніпулятивну процедуру, що регулює суспільні відносини, здійснює стабілізацію, керування й гармонізацію суспільства як єдиного організму. З його допомогою здійснюється збалансування статусних відмінностей, заснованих на моральних принципах тенденцій громадського життя, пов'язаних з керуванням, погодженістю, підпорядкуванням.

Як елемент культури, що становить базу стереотипної поведінки, ритуал, переходячи в простір індивідуальної побутової поведінки, набуває форми етикету.

Відмінною рисою ритуалу від етикету є його спрямованість на колективне здійснення дій, що має символічне значення, яке є зрозумілим тільки членам певного соціуму. При цьому індивідуалізована поведінка розчиняється, нівелюється та асимілюється для створення єдиного механізму взаємодії [8, с. 12]. Ритуалізовані дії є особливою формою поведінки в стандартних ситуаціях, а також способом соціальної регуляції спілкування між людьми. Вони посідають важливе місце в процесі соціалізації індивіда, який є освоєнням культурних цінностей та норм.

Стереотип сприйняття етикету, який склався в суспільній свідомості й

гуманітарних науках, пов'язаний із тим, що етикет традиційно описується в літературі та постає перед нами як спосіб збереження цілісності суспільства, спосіб підтримки в ньому певного порядку, погодженості дій і поведінки людей, спосіб запобігання конфліктів тощо. Виходячи з цього, маніпулятивна дія етикету сприймається у своїй інтеграційній (комунікативній) функції. При цьому не враховується те, що соціальне призначення етикету не вичерпується інтеграцією, узгодженням індивідуальної поведінки з суспільними нормами. Соціальне значення етикету є значно складнішим. Етикет не тільки спрямовує свої зусилля на інтеграцію, на взаємодію людей, але й, насамперед, підкреслює їх соціально-статусні та комунікативні відмінності (стать, вік, суспільне становище, ступінь знайомства, споріднення тощо), точно вказуючи кожному його місце в суспільній ієрархії й визначаючи набір «можливих – неможливих» («пристойних – непристойних») дій відповідно до цього статусного положення людини.

Етикет – це не просто сукупність норм і правил, що регулюють поведінку та спілкування людей у соціумі. За сукупністю етикетних норм, як і за кожною етикетною нормою окремо, постають насамперед духовні цінності як основні, регулятивні інстанції та орієнтири.

Як маніпулятивна процедура, етикет містить у собі ті вимоги зовнішньої культури суспільства, які набувають характеру суворо регламентованого церемоніалу та в дотриманні яких має особливе значення форма поведінки. Чемна поведінка з жінкою, шанобливе ставлення до старших, форми звертання та привітання, правила ведення розмови, поведінка за столом, поведінка з гостем, виконання вимог щодо вбрання людини в залежності від обставин – усі ці закони пристойності втілюють загальні уявлення про гідність людини, прості вимоги зручності та невимушеності у взаєминах між людьми.

Володіння інструментальними етикетними засобами сприяє створенню толерантності – форми поведінки й спілкування з іншими людьми, що протистоїть агресивності, конфліктності, безапеляційності.

Аналізуючи ритуал і світський етикет у східній культурі, український філософ О. П. Проценко зазначає, що період античності не позначено певними відмінностями між цими формами стереотипної поведінки, оскільки вони по своїй суті та функціонуванню асоціювалися із законом. Ритуальним формам поведінки надавалося й надається особливе значення, оскільки прийнято вважати, що саме за їх допомогою гармонізуються людські відносини, а отримання їх сприяє підтримці соціальної субординації [8, с. 23]. В античній філософії ритуалізована поведінка розглядалася як спосіб попередження ворожнечі, зняття напруженості та надання спілкуванню невимушеності, взаєморозуміння й загального задоволення. Правила, які регулюють зовнішні прояви вчинків і дій, були визначені як обов'язкові у встановленні та зміцненні необхідних соціальних зв'язків і залежностей (державних, класових, сімейних) [8, с. 42]. Вербально оформлені норми, звернені до техніки поведінки, набувають статусу поради, повчання, що дали початок правилам увічливості. Здатність людини регулювати власні дії з погляду залучення до культури поведінки в античності розглядалася як мудрість, у середньовіччі – як святість.

Також існує думка про обов'язковість етикетної поведінки в конкретній

соціальної дійсності – дипломатії та політиці [9].

Зі зміною соціально-політичних процесів, що відбуваються в суспільстві, трансформуються і етикетні норми. Кожна державна форма правління породжує властиву тільки їй стилістику поведінки. Завдання нової політичної системи полягає в тому, щоб знайти нові шляхи підтримки добропорядності та світськості, незважаючи на всю візуалізовану мінливість манер і пристойностей. «Якщо люди, котрі стоять у керма влади, зневажають пристойностями, то, не поважаючи інших, вони самі позбуваються поваги» [10, с. 282].

Оцінки престижності – один з дійових маніпулятивних регуляторів соціальної поведінки, переваг, рішень, прийнятих членами групи. У суспільстві та різних групах складається складна система престижних оцінок фактично всіх значних факторів і сторін їхньої життєдіяльності.

Парадоксальність етикету полягає в тому, що він є й засобом спілкування, і засобом роз'єднання людей. Більше того, етикет забезпечує інтеграцію насамперед усередині певної соціальної групи, оформляючись у вигляді субкультури певних соціальних груп, прошарків. У той же час, етикет дозволяє зовні відділитися цій групі від усіх інших, надаючи представникам цієї групи особливих відмінних ознак – ознак етикетної поведінки (особливу манеру розмовляти, вітати товариша, уживати їжу, виражати свої емоції, жестикулювати тощо). Він ніби створює можливість спілкування (інтеграції) зі «своїми» та роз'єднання (диференціації) з «чужими».

Важлива функція ритуалу полягає в тому, щоб дати максимальний вихід емоціям і почуттям. Цим ритуал принципово відрізняється від етикету, завдання якого – стримувати та приховувати емоції й почуття. Архаїчні ритуальні дії здійснювали те, що в буденності було заборонено: жертвоприношення богам, ритуальний канібалізм. Ритуал за своєю природою ірраціональний і жорстокий, тоді як етикет раціональний і гуманний.

Також необхідно відзначити сакральну сторону ритуалу, оскільки він закріплює зв'язки людини з природою, сповідуючи принцип священності життя. Порушення ритуалу спричиняло жорстоке покарання, аж до смерті, у той час як порушення етикету може свідчити лише про невихованість або демонструвати навмисно образливу поведінку. За допомогою такої антиетикетної позиції утверджується інша позиція – інвективна поведінка, яка виражає протистояння суб'єктів один одному.

Ритуал відзначається подієвістю, оскільки він становить подію, деякий період у житті колективу. Завдання етикету – регламентація норми, стійкості, рівноваги соціальних стосунків у проміжках між ритуалами. Обидва ці поняття є взаємодоповнювальними системами, що продовжують одна одну в часі та забезпечують безперервність плину життя людини.

Етикет регулює стосунки між учасниками спілкування, у той час як система ритуалів спрямована на стабілізацію не тільки соціальних, але й тих моделей, функціонування яких забезпечує добробут колективу. У правильності етикетної ситуації зацікавлені тільки її учасники, у той час як в успішному проведенні ритуалу – увесь колектив. Покарання за недотримання правил етикету носить індивідуальний характер, що відбувається негайно, у той час як невиконання правил ритуалу призводить до неблагополуччя всього колективу.

Отже, етикетно-ритуалізована поведінка, здійснюючи свій маніпулятивний вплив, фіксує певні соціальні розбіжності між людьми, виконуючи функцію диференціації. Вона організує такий спосіб спілкування (відносини), що, не усуваючи цих розбіжностей у житті, допомагає «зняти» їхню гостроту в комунікативному акті.

Етикет забезпечує моральну наявність у комунікативних діях із позицій організації оптимальних форм життєдіяльності для збереження особистості як цілісності. Він має здатність трансформувати в моральну практику принципи толерантної поведінки, справедливості, волі й необхідності.

Література:

1. Платон. Диалоги. Книга вторая / Платон. – М. : 2008. – С. 75.
2. Франке Г. Манипулируемый человек / Герберт Франке. – М. : 1964. – С. 19.
3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием : учеб. пособ. / С. Г. Кара-Мурза. – К. : Орианы, 2003. – 500 с.
4. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. – М. : – 1980. – С. 42.
5. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – 240 с.
6. Фуко М. Надзирать и наказывать / Мишель Фуко : пер. с фр. В. Наумова под ред. И. Борисовой. – М. : Ad Marginem, 1999. – 479 с.
7. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Мишель Фуко : пер. с фр. С. Табачниковой под ред. А. Пузыря. – М. : Магистериум-Касталь, 1996. – 448 с.
8. Проценко О. П. Етикет в просторі практичної філософії: монографія / О. П. Проценко. – Х. : ХНУ, 2002. – 240 с.
9. Честерфилд Ф. Письмо к сыну. Максимум. Характеры / Филипп Честерфилд. – М. : Наука, 1978. – 327 с.
10. Сталь Жермена де. О литературе, рассмотренной в связи с общественными установлениями / Жермена де Сталь. – М. : Искусство, 1989. – 476 с.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Харківського національного університету будівництва та архітектури Проценко О.П.

Кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ» Широка С.І.